

Події осені 2013 – зими 2014 рр. в Україні спричинили черговий сплеск активізації дискусій у науковому та громадському середовищі щодо проблематики становлення і розвитку громадянського суспільства, форм його інституціоналізації та перспективних векторів розгортання громадянської активності. «Революція гідності» засвідчила, що громадянське суспільство в Україні, принаймні у первинних його організаційних формах, відбулося. А подальші трагічні події в нашій державі – фактичні військові дії на Сході, які тривають донині, та розгортання на національному рівні масштабного волонтерського руху, як відповідь на неспроможність держави забезпечити усім необхідним захисників Вітчизни, ще раз підтвердили, що громадянське суспільство в Україні не лише постало й оформилося у загальних своїх рисах, але й в змозі функціонувати автономно, що воно є здатним до самоорганізації й саморегуляції, і навіть у певних царинах життя суспільного організму цілком ефективно може підмінити діяльність держави та її інститутів.

За цих умов на перший план висувуються питання не про сприяння становленню громадянського суспільства, які перебували в центрі наукових і публіцистичних обговорень упродовж останніх двох десятиліть, а про нові форми функціонування громадянського суспільства, про необхідність формування культури громадянськості в широких загалом українства як запоруку не стільки розвитку, скільки (як це не прикро сьогодні констатувати!) збереження національної державності. Тому метою представленої статті є розгляд проблеми формування культури громадянськості як нової якості розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Серед дослідницьких завдань роботи наявні такі: а) визначення місця проблематики формування культури громадянськості в контексті сучасного модернізаційного дискурсу; б) висвітлення базових векторів аналізу ключових питань формування культури громадянськості в умовах становлення «молодої демократії» в Україні; с) окреслення перспективних напрямів майбутніх наукових пошуків із зазначеної тематики.

На сьогодні в Україні є чимало дослідницьких робіт, присвячених розгляду проблем демократизації і модернізації, становлення громадянського суспільства та формування національної політичної еліти. При підготовці представленої статті були використані, зокрема, такі монографічні праці (видання останніх п'яти років) авторитетних вітчизняних науковців,

як «Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики» (авторський колектив під головуванням М. Михальченка) [1], А. Зоткіна ««Леви» та «лиси» української політики. Про владарюючу еліту» [2], М. Пірен «Політико-владна еліта України (соціо-психологічна модель)» [3], О. Горбаня «Громадянське суспільство: ідея та її здійснення» [4]. На окрему увагу заслуговують: стаття вітчизняної дослідниці О. Костенко [5], в якій висвітлюється проблематика необхідності формування якісно іншого типу соціальної культури громадян в Україні, а також праця американського науковця П. Ордешука «Уроки для громадян нових демократій» [6], де представлений політологічний аналіз труднощів, з якими стикаються «молоді демократії» на шляху свого політичного поступу. На підтвердження коректності авторських висновків, представлених у даній розвідці, використані результати дисертаційної роботи «Феномен політичного впливу в структурі демократичного процесу», 2014 р., вітчизняної дослідниці Ю. Карпець [7] та стаття ще однієї української дослідниці О. Дьоміної «Політична соціалізація та політична освіта громадян у світлі проблем недовіри до влади», 2015 р. [8].

Формування культури громадянськості в сучасній Україні безпосередньо пов'язане з успішністю реалізації національного модернізаційного проекту, з ефективністю тих реформ, на які вітчизняне суспільство чекає вже понад двадцять років. Модернізація у буквальному її розумінні означає «оновлення», «вдосконалення», «осучаснення». Отже, виходячи з модернізаційної парадигми здійснення системних перетворень, котрих наша країна потребує нині як ніколи, варто вести мову не так про становлення громадянського суспільства в Україні, як про важливість формування нової його якості – культури громадянськості. Адже громадянське суспільство як провідний неурядовий інституційний контролер за діяльністю держави може виконувати цю свою функцію у найрізноманітніших формах: традиційно та інноваційно, на індивідуальному та колективному рівнях, із залученням інших інституцій (наприклад, міжнародних) або ні.

Особливості розвитку тих чи інших форм громадянської активності й участі, ступінь реального впливу громадян на діяльність державно-владних інститутів та чиновників, їх можливість і здатність доносити свої пропозиції до урядових структур та впливати на їх практичну реалізацію вказують на формування культури громадянськості в умовах становлення «молодої демократії». На думку авторки, ключовими для розуміння можливих перспектив становлення культури громадянськості в Україні на сьогодні є відповіді на наступні питання:

- на які орієнтири повинна спиратися нова якість вітчизняного громадянського суспільства та на виконання яких завдань воно має бути спрямоване?;
- у чому полягає специфіка соціальних, політичних, економічних і культурних умов середовища, в якому формуватиметься культура громадянськості українства?;
- якими мають бути показники і критерії фактичного становлення первинних форм культури громадянськості українства?.

Відповіді на згадані питання є і простими, і складними водночас, оскільки проблематика, окреслена у них, багатоаспектна. Так, неможливо вести мову про нову якість громадянського суспільства і важливість становлення культури громадянськості в Україні, не враховуючи якість національної державності та її демократичних механізмів. З прикрістю доводиться стверджувати, що справжнє, глибинне усвідомлення більшістю представників правлячого класу і громадян необхідності формування та зміцнення реальних, а не формальних демократичних інститутів, процесів, норм, відносин утвердилося тільки торік, коли новітній українській державності виповнилося вже 23 роки. Адже, як зауважують авторитетні вітчизняні науковці М. Кармазіна, М. Михальченко та інші, «Україна здобула незалежність, не будучи готовою до демократії, тобто не маючи вибору щодо перспективних шляхів розвитку, заздалегідь обмеженого у засобах розбудови конкурентоспроможної європейської держави. [...] чимало прибічників демократії були готові голосувати за неї, тоді як потрібно за неї боротися, будувати її, переконувати, вчити їй пересічних громадян» [1, с. 108]. Тому не дивно, що лише тільки під загрозою втрати національної державності суспільний дискурс врешті-решт трансформувалася з розуміння необхідності системної демократизації як чогось

автоматичного і навіть дещо ритуального до усвідомлення онтологічної цінності демократії як однієї із засадничих складових збереження повноцінного державного суверенітету і здійснення справжньої, а не імітаційної системної модернізації.

Власне, державницький розвиток України останніх двох з лишком десятиліть багато в чому був імітацією – імітацією незалежності, імітацією реформ, імітацією демократичних процедур та інституцій, імітацією сприяння становленню громадянського суспільства та заохочення індивідуальної громадянської активності на первинному рівні. На думку української дослідниці О. Костенко, у будь-якому суспільстві (й вітчизняний соціум не є винятком) простежується чітка закономірність: якою є соціальна культура людей, таким й є життя людей. Отож, системні зміни у суспільстві можливі виключно за умови розвитку його соціальної культури (у тому числі й розвитку культури громадянськості – С. Б.) як базису соціального прогресу. Нині ж в Україні, зазначає О. Костенко, спостерігається неналежна соціальна культура громадян, що обумовлює наявність не демократії, а псевдодемократії, не підприємництва, а псевдопідприємництва, не права, а псевдоправа, не моралі, а псевдоморалі [5, с. 16–17]. І хоча наведені міркування вітчизняної дослідниці були опубліковані ще у 2009 р., майже 6 років потому доводиться погодитися з тим, що навіть після «Революції гідності» ми спостерігаємо імітаційні процеси на різних шаблях державного організму. Втім, соціальна культура громадян, нехай повільно, але змінюється: ми маємо ефективні й успішні приклади роботи громадянських структур, поки що поодинокі факти дієвості громадського контролю і громадського тиску. Відтак, нині провідне завдання у розвитку соціальної культури громадян – це своєрідна «діалектика навпаки», коли якість (індивідуальна соціальна і політична активність, усвідомлення власної відповідальності за той чи інший політичний вибір, здатність і готовність стати контролером влади тощо) переросте у кількість (культура громадянськості стане масовою).

Багато в чому проблема формування нової якості соціальної культури громадян (і культури громадянськості зокрема) ускладнюється в нашій державі перманентною кризою легітимності владних інституцій центрального і місцевого рівня, що вже давно, як це не прикро, стала однією з найяскравіших ознак політичного життя України. Звісно, легітимаційна криза та шляхи її подолання є, так би мовити, «самодостатньою» та надзвичайно складною проблемою політологічних досліджень. Але, виходячи з тематики представленої розвідки, питання становлення культури громадянськості в сучасній Україні – це також і питання якщо не подолання кризи легітимності, то хоча би зменшення ерозії у царині відносин довіри між владою і суспільством. Вітчизняна дослідниця О. Дьоміна слушно зауважує: «В структурі національної ідеї європейського типу обов'язково присутні основи такого явища суспільної свідомості, як громадянська довіра, особливо, взаємодовіра між громадянським суспільством і владою. В масовій свідомості українців цей феномен поки що знаходиться на етапі формування» [8, с. 114–115]. Власне, і розгортання широкого волонтерського руху, і поява добровольчих батальйонів стали виразним свідченням відсутності довіри між громадянами і владою, невіри українців у спроможність та бажання багаточисельної армії представників державної влади навіть за умов фактичної війни ефективно й сумлінно забезпечувати виконання своїх службових обов'язків.

В останні півтора року в нашій країні склалася парадоксальна ситуація, за якої відбувся значний зсув сфер відповідальності держави і громадянського суспільства. У ситуації повноцінного функціонування державного механізму «цільове поле політичного впливу [держави – С. Б.] охоплює діяльність щодо ухвалення законопроектів та інших нормативно-правових актів; вплив на прийняття кадрових рішень; ухвалення рішень про розподіл та перерозподіл державного або комунального майна або бюджетних коштів; вплив на формування громадянської думки» [7, с. 8], а також передбачає здійснення органами державної влади системного керівництва й управління процесами реалізації політико-управлінських рішень та періодичне звітування у тій чи іншій формі перед громадянами за результати такої діяльності. За умов, коли державні інституції не виконують повністю або частково покладені на них завдання, але вже сформовані й ефективно функціонують окремі інституції

громадянського суспільства, наявний високий ступінь соціальної активності певних верств та мінімізований кредит довіри з боку соціуму до держави, відбувається фактичне прийняття на себе представниками громадянського суспільства (як на індивідуально-стихийному, так і на колективно-організованому рівнях) тих обов'язків, які повинен здійснювати державний апарат.

Зрозуміло, що окреслений вище феномен можна тлумачити по-різному, а відповідно, на основі різних трактувань, – розробляти навіть протилежні прогнози розгортання векторів і державницького, і громадянського розвитку України. Найбільш песимістичні зазвичай належать представникам наукової і політичної еліти нашого північно-східного сусіда: Україна – це *failed state*, а масштабна волонтерська активність і добровольчий рух є свідченням розгортання анархічних тенденцій розвитку, які у найближчому майбутньому призведуть до руйнування цього «штучного геополітичного утворення». Помірковано оптимістичні: держава поступово, нехай не завжди так швидко й якісно, як мало б бути, повертається до виконання своїх повноважень, громадянська активність зміщується у напрямі більш традиційних для неї царин цілепокладання або ж представники громадянського суспільства намагаються тіснішим чином співпрацювати з органами державної влади. Прикладом цього, скажімо, є процес правового унормування функціонування добровольчих батальйонів у зоні АТО з метою запобігання загрози перетворення деяких з них на «кишенькові армії» окремих олігархів.

Таким чином, можна погодитися з авторитетним британським науковцем, одним з авторів славетного «*The Blackwell Dictionary of Political Science: The Essential Readings*», професором Ф. Бейлі (Frank Bealey): «Якщо влада здатна сприймати ці імпульси [імпульси, що надходять від громадянського суспільства – С. Б.] і зберігається постійний обмін інформацією, то система працює і здатна до самокорекції, але якщо потоки інформації фрагментовані й не перетворені в адекватні рішення, то система поступово розпадається» [9, р. 686]. Як бачимо, саме від держави (безперечно, в особі відповідних суб'єктів і носіїв державної влади) залежить, який сценарій майбутнього України буде втілений у життя, а громадянському суспільству належить не менш відповідальна роль – бути надійним партнером і водночас контролером держави.

На цьому непростому, і, безумовно, тривалому в часі шляху становлення демократичної соціальної культури громадян орієнтири розвитку вітчизняного громадянського суспільства та соціокультурні умови середовища, в якому формуватиметься культура громадянськості українства тісно переплетені. Взаємна відповідальність громадян та держави стають, на переконання авторки, одним із базисів як зміцнення громадянського суспільства, так і формування нової якості культури громадянськості. З одного боку, тільки відповідальні громадяни здатні робити усвідомлений вибір в електоральні періоди, голосуючи не за красиві обличчя або красиві слова, а за потенційно ефективні програми національного розвитку, та бути дієвим контролером влади у міжвиборчий період. При цьому відповідальність громадян – комплексне поняття, яке включає, за словами професора політичних наук Каліфорнійського технологічного університету П. Ордешука, їх «поінформованість у питаннях державної політики, участь у демократичних процесах, засвоєння особливого ставлення до прав інших людей», а також, перефразуючи одного з «батьків-засновників США» Дж. Медісона, «наявність у них особистої мотивації для протистояння зазіханню з боку інших» [6, с. 22, 159]. До того ж, відповідальний громадянин – це характеристика «суверенної особистості» (визначення українського політолога О. Горбаня). Науковець визначає наступні риси «суверенної особистості»: прихильність до цінностей свободи і відкритості, політична активність, прагнення до суспільного блага, що реалізується, зокрема, через забезпечення приватних інтересів шляхом досягнення загального блага [4, с. 121].

Виходячи з національної специфіки, авторка вважає за необхідне до наведених складових відповідальності громадян додати ще одну – наявність «політичної пам'яті виборця». Адже справжній громадянин як носій високого рівня соціальної культури має вміти «відбракувати» під час голосування недобросовісних політиків-популістів, які дають або а ргіогі нездійсненні обіцянки, або мають стійку звичку забувати про свої передвиборчі обіцянки на наступний після виборів день. Саме такий аспект відповідальності громадянина,

на наш погляд, може стати одним з об'єктивних індикаторів зрілості громадянського суспільства в Україні, реальних можливостей його впливу на діяльність держави.

З іншого боку, відповідальність держави перед своїми громадянами, перед інституціями громадянського суспільства є не менш важливою для «молодої демократії». Один із класиків теорії демократичного транзиту, автор концепції «делегативної демократії» Г. О'Доннел підкреслював: слабка відповідальність політиків перед виборцями в міжелекторальний період позбавляє громадян будь-яких засобів контролю за діяльністю уряду та не дає можливості брати участь у боротьбі з корупцією. «У таких випадках міжінституційна звітність – головний інструмент для гарантування нового різновиду якості демократії. Це відповідальність правителів, які звітують перед інституціями або колективами як дійовими особами, що мусять провадити експертизу і мають право контролювати їхню поведінку під час перебування при владі», – писав політолог [10, с. 14].

Налагодження дієвих механізмів такої звітності є проблемою більш комплексного характеру. Скажімо, політична відповідальність держави обумовлює, крім іншого, і зміну парадигми співпраці державної влади та громадянського суспільства, її трансформацію від моделі «державної політики» до моделі «публічної політики», що базується на вимогах необхідності врахування впливу численних офіційних і неофіційних акторів – представників урядових та громадських інституцій, які мають реальний вплив на складний процес вироблення, ухвалення і впровадження політико-управлінських рішень. Вітчизняний науковець О. Дем'янчук вважає, що однією з оптимальних моделей практичної реалізації парадигми «публічної політики» для України є корпоративізм – «політична система у складі невеликої кількості політичних підприємств, що змушені домовлятися між собою, спираючись при цьому на виборців як на споживачів своїх послуг» [11, с. 25]. Звісно, наведений погляд є дискусійним, але, на нашу думку, він об'єктивно віддзеркалює наявний status quo в українській політиці нині.

Вітчизняні соціополітичні реалії сьогодення свідчать про малу ймовірність того, що держава в особі її правлячого класу добровільно візьме на себе весь тягар відповідальності перед громадянами. Отже, завдання сформувати таку важливу якість по-справжньому демократичної держави, її еліти, як взаємна політична відповідальність держави і громадян покладається нині в Україні на громадянське суспільство, на його тиск у найрізноманітніших формах. Один із найвидатніших соціальних мислителів ХХ століття Е. Геллнер так характеризував роль і цінність громадянського суспільства у процесі становлення інституту відповідальності: «Поява громадянського суспільства розриває жорсткий зв'язок соціального життя й авторитету влади. На відміну від імперативів держави, громадянське суспільство не претендує на статус священного інституту. Воно з самого початку є аморфним і плюралістичним, самоіронічним та самокритичним. [...] Втім громадянин має відчувати відповідальність за вибір буття. А в тоталітарному режимі, за абсолютного авторитету влади, індивід не обирає своє буття, а отримує його» [12, с. 105 – 111]. Відтак, на наше переконання саме громадянське суспільство в нашій державі покликане віднайти, причому найближчим часом, дієві механізми впровадження політичної відповідальності держави перед громадянами, її звітності перед українством у міжелекторальний період. Для цього вкрай важливою умовою виступає й формування культури громадянськості як нової якості громадянського суспільства в сучасній Україні.

Формування культури громадянськості для нашої держави є багатоаспектною проблемою. Спробуємо окреслити найбільш важливі, на погляд авторки, вектори її аналізу.

По-перше, це те, на чому наголошують і науковці, і політики вже понад два десятиліття – нагальна необхідність створення умов для розширення соціальної бази «середнього класу», який в останні роки лише кількісно зменшувався, хоча надзвичайно зросла його роль в суспільному житті країни. Розширення соціальної бази «середнього класу», як однієї з найбільш соціально і політично активних суспільних верств, представники котрої у своїй більшості є автономними, максимально незалежними від держави, в Україні сьогодні має відбуватися, на переконання авторки, у кількох напрямках:

- формування окремого класу власників (не олігархів, а людей, які мають таку власність, що забезпечує їм як об'єктивну, так і суб'єктивну впевненість у завтрашньому дні та максимально незалежність їх від держави та її «милості»);
- забезпечення реальних умов для входження до лав «середнього класу» науково-освітньої, медичної та технічної інтелігенції;
- формування дієвих «соціальних ліфтів» для соціально активних й ініціативних людей, які мають вказувати на реальні перспективи і можливості соціально-статусного зростання пересічного українця не аскриптивним шляхом, а шляхом професійного й особистісного зростання.

По-друге, формування під тиском діяльності саме громадянського суспільства якісно іншого розуміння управлінського класу в Україні – не як «небожителів», авторитетів «останньої інстанції», «рятівників нації» або очільників власних іменних партій і блоків, а як найманих працівників на службі суспільства, менеджерів, які мають підтверджувати свою управлінську професійність й ефективність та періодично звітувати перед своїми головними працедавцями – громадянами. Адже, як влучно підкреслює вітчизняний науковець – фахівець у царині елітології А. Зоткін: «Еліти – ідеальні споживачі будь-якої влади: вони візьмуть її стільки, скільки буде можливо в рамках даного суспільства, яке дозволить їм це зробити» [2, с. 85]. Тому одним із найпоказовіших індикаторів становлення культури громадянськості в Україні має стати можливість громадянського суспільства не лише впливати на діяльність істеблішменту, але й сприяти змінам самого складу правлячого класу, у тому числі висуваючи до його лав громадських активістів. Цікавим у зазначеному контексті уявляється погляд авторитетної української дослідниці М. Пірен на визначення мотиваційних механізмів особистості, які обумовлюють потенційну ефективність її публічної політико-управлінської діяльності. Авторка створила наступну модель «ефективних мотиваційних механізмів у суспільній взаємодії влада-службовець-суспільна реалізація»: 1 група – розуміння особою призначення професії; 2 група – мотиви престижу професії у суспільстві на основі соціального співробітництва та спілкування; 3 група – мотиви прояву індивідуальності, самореалізації, особистісного престижу [3, с. 28]. Відтак, перед громадянським суспільством в Україні сьогодні постають додаткові виклики: воно має стати не лише дієвим контролером за діяльністю держави і правлячого класу, але й виконувати функцію політичного рекрутування – відбору потенційних представників політичної еліти.

По-третє, одним із провідних завдань громадянського суспільства в Україні нині та водночас одним з індикаторів його впливовості і сили має стати робота зі створення реальної, а не декларативної свободи політичної конкуренції в країні. Адже справжня демократія – це забезпечені державою та захищені громадянським суспільством можливості політичної, економічної, соціальної та культурно-духовної самореалізації громадянина. Утвердження цінностей такого антропоцентричного розуміння демократії на рівні масової свідомості та політичного світогляду істеблішменту є неможливим без зміни соціальної культури суспільства, невід'ємною складовою якої є культура громадянськості. І якщо «людський вимір» громадянського суспільства є одним із засадничих принципів його функціонування, то проблема повернення Української держави до людини, її потреб і запитів, на жаль, досі залишається невирішеною. За цих умов перед вітчизняним громадянським суспільством постає завдання таким чином впливати на діяльність держави, аби вона в своїх спробах реформування країни не забувала про головне – про кожного громадянина, заради якого, власне, і має здійснюватися системна модернізація України.

Отже, трансформаційні процеси у поставторитарних і посттоталітарних країнах зазвичай відбуваються у вигляді суцільної або вибіркової модернізації, коли спостерігається засвоєння універсальних для західної цивілізації стандартів та стилів життя. В нинішніх умовах розвитку України саме на громадянське суспільство покладена чільна роль або навіть місія «осучаснення» вітчизняного соціуму, починаючи з індивідуально-побутового та закінчуючи найвищим політико-правовим рівнем. Тому для нашої країни нагальною проблемою є розширення співпраці громадянського суспільства з інституціями державної

влади на центральному та місцевому рівнях. Одним із перспективних векторів поглиблення такої співпраці, на погляд авторки, має стати удосконалення нормативно-правової бази, що регулює діяльність інституцій та організацій громадянського суспільства, зокрема, у напрямку зміни режимів оподаткування волонтерських, благодійних, освітніх та інших організацій, розширення їхніх прав та визначення їхнього офіційного статусу (шляхом прийняття відповідних законів та інших нормативно-правових актів), забезпечення реальних можливостей впливу на діяльність окремих чиновників та органів державної влади і місцевого самоврядування. Це сприятиме не лише остаточному оформленню й утвердженню базових інституцій громадянського суспільства, але й формуванню нової його якості – культури громадянськості. Особливої уваги у контексті розгляду проблематики розвитку вітчизняного громадянського суспільства та здійснення подальших досліджень формування культури громадянськості українства заслуговує діяльність молодіжних організацій. Адже формування активної соціально-політичної позиції студентської молоді є важливим не лише для громадянського становлення особистості, але й для її подальшого професійного зростання (скажімо, у частині країн Європи та США громадська активність студента вагомим чином впливає на його кар'єрні перспективи у майбутньому).

1. *Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики* : монографія / [М. І. Михальченко (кер. авт. колект.), М. С. Кармазіна, В. Д. Ковалевський та ін.]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 358 с.
2. *Зоткин А. А. «Львы» и «лисы» украинской политики. Овластующей элите* : [монографія] / Зоткин А. А. – К. : Наукова думка, 2010. – 341 с.
3. *Пірен М. І. Політико-владна еліта України (соціо-психологічна модель)* : [монографія] / Пірен М. П. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 136 с.
4. *Горбань А. В. Гражданское общество : идея и ее осуществление* : [монографія] / Горбань А. В. – Симферополь : ИТ «АРИАЛ», 2011. – 396 с.
5. *Костенко О. Камінь, яким зневажили будівничі (про соціальну культуру громадян як основний антикризовий засіб)* / О. Костенко // Віче. – 2009. – № 23. – С. 16–19.
6. *Ордешук П. Уроки для громадян нових демократій* / Пітер Ордешук ; [пер. з англ.]. – Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2005. – 188 с.
7. *Карпець Ю. В. Феномен політичного впливу в структурі демократичного процесу* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / Ю. В. Карпець. – Одеса, 2014. – 18 с.
8. *Дьоміна О. С. Політична соціалізація та політична освіта громадян у світлі проблем недовіри до влади* / О. С. Дьоміна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 22: «Політична наука та методика викладання соціально-політичних дисциплін». – 2015. – Вип. 16. – С. 112–117.
9. *Bealey F. Stability and crisis Fears. About Threats to Democracy* [Електронний ресурс] / F. Bealey // European Journal of Political Research. – 1987. – Vol. 15. – № 6. – Режим доступу : <http://spa.msu.ru/e-journal/index.php?collegia>.
10. *Демократизація і Європейський Союз. Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті ХХІ століття* / [пер. з англ.]. – К. : Український письменник, 2012. – 267 с.
11. *Дем'янчук О. П. Політологічні аспекти державної політики і державного управління* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук / О. П. Дем'янчук. – К., 2009. – 32 с.
12. *Геллнер Э. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники* / Э. Геллнер ; [пер. з англ.]. – М. : Изд-во «Ad Marginem», 1995. – 222 с.